

JOOP VAN DER HORST

ZINSBROKKEN

Abstract:

Chunks of Sentences

This paper explores idioms or idiom-like constructions in Dutch, all containing a finite verb. Some of these constructions are also known as “syntactic amalgams” and/or “grafts”; I prefer the broader and loosely defined term “chunks of sentences” (“zinsbrokken”). Three types are discerned, as shown in: (1) “Er is iets aan het gebeuren in de katholieke kerk, denk ik” (“There is something happening in the Catholic Church, I think”); (2) “Ik ben toch wel in wat je noemt een impasse” (“I am in what you call a deadlock”); (3) “– De “maar-ik-ben-dood”-wending laat kijkers achter met een beklemmend gevoel” (“The ‘but I am dead’-turn leaves the spectator with a feeling of oppression”). As far as known: all of them are relatively young, i.e. since one or two hundred years. The paper is also an exploration on possible causes of the origin of this unique kind of constructions.

Keywords:

idiom, finite verb, syntactic amalgams, chunks of sentences, Dutch

1 Inleiding

Taal op drift (Van der Horst 2013) is een onderzoek naar vijf types van vaste verbindingen, ook wel idiomen of idiomatische constructies genaamd, of welke benamingen verder nog in omloop mogen zijn. Nederlandse voorbeelden van die vijf types zijn (1) *aan de drank, in zijn sas*, oftewel verbindingen die kunnen functioneren als predicaatsnomen en dikwijls de vorm hebben van een voorzetselgroep; (2) *het voor gezien houden, om zeep helpen* en *een dutje doen*: verbindingen die functioneren als een werkwoord, en die een zeer gevarieerde (binnen)bouw kunnen hebben; (3) *aan de hand van, met het oog op, in verband met*: vaste verbindingen met de functie van een voorzetsel, ook wel „voorzetseluitdrukking“ genoemd; (4) *bij nacht en ontij, voor geen meter, mooi niet*, wat vaste verbindingen zijn die adverbiaal functioneren, qua binnenbouw ook weer erg gevarieerd, net als het vijfde type: (5) *een open deur, een fluitje*

van een cent, van alles en nog wat en *een gepasseerd station*, hetgeen vaste verbindingen zijn die als substantief optreden.

De indeling en de omschrijving der verschillende types in Van der Horst (2013) dienen louter de presentatie, en hebben geen descriptieve pretentie. Het gaat er om iets anders. En trouwens ook niet om de verschillen maar om de overeenkomst tussen de vijf types. Het gaat om de vaststelling dat deze vaste verbindingen nagenoeg allemaal jong zijn: het product van de laatste honderd of tweehonderd jaar. Slechts enkele zijn ouder dan twee eeuwen; in het Middelnederlands kwamen ze niet of nauwelijks voor. Het Nederlands vertoont dus, diachronisch gezien, de jongste tijd een sterke aanwas van dergelijke vaste verbindingen. Het is een betrekkelijke jonge trend, maar intussen wel het domein waar het Nederlands veruit het sterkst verandert. Ook hebben de meeste van die vaste verbindingen de neiging om verder te „vervasten“. Het is een voortgaand proces. En, als laatste belangrijke vaststelling: in andere Europese talen gebeurt precies hetzelfde. Ook daar die vloed van jonge en nieuwe idiomatische verbindingen, ook daar de verdere vervasting, en ook daar is het iets wat in het verleden niet of nauwelijks voorkwam. Ten slotte zijn er sterke aanwijzingen dat deze vloed niet veroorzaakt wordt door taalgenetische factoren, maar veel eerder door taalculturele factoren.

Er is in Van der Horst (2013) in de beschrijving van vaste verbindingen niet naar volledigheid gestreefd. De vijf genoemde types zijn aansprekende soorten, maar er is op idiomatisch vlak zeker meer. Voor mijn onderzoek waren deze vijf types als duidelijke representanten echter ruimschoots voldoende. Enkele andere types van vaste verbindingen heb ik, om verschillende redenen, buiten beschouwing gelaten. Bij sommige vond ik de omschrijving te ingewikkeld om er mijn lezers mee lastig te vallen. Bij andere twijfelde ik of ze wel een vaste verbinding genoemd mochten worden. Met name één type, als het een type is, bleef buiten beeld omdat het zich voorlopig lastig laat omschrijven. Het is zeker heel frequent, maar de „vastheid“ is verre van evident, en de begrenzing van het type is me voornamelijk ook niet duidelijk. Ik noem ze „zinsbrokken“.

Enkele voorbeelden van wat ik zinsbrokken noem, zijn:

- en nu **hoor ik** heeft vrouw Mangel al geen enkelen dag in de week meer over;
- Er is iets aan het gebeuren in de katholieke kerk, **denk ik**;
- En niemand, **zeg je bij jezelf**, zou toch een man kunnen beïnvloeden of intimideren wiens hele manier van doen gezag uitstraalt;
- Ze zijn nogal hardnekkig, **blijkt**;
- en dat hij er daar in Brussel **ik weet niet wat** heeft uitgesleept;
- inzage in deze **wij mogen wel zeggen** uiterst belangwekkende correspondentie;
- De „**maar-ik-ben-dood**“-wending laat kijkers achter met een beklemmend gevoel;
- Ik ben toch wel in **wat je noemt** een impasse;

- door het land aan het toeren (...) met zijn **naar het schijnt** dolkomische (...) show.¹

In dit artikel wil ik een verkenning uitvoeren naar zulke vaste verbindingen. En omdat, zoals straks nog ter sprake komt, ook deze zinsbrokken vrijwel allemaal „jong“ zijn, wil ik reflecteren op de mogelijke oorzaken van hun opkomst.

2 Afgrenzing

Onder zinsbrokken versta ik constructies met een finiet werkwoord (in een enkel geval alleen maar een finiet werkwoord), die op de een of andere wijze syntactisch verbonden zijn met een „omringende“ zin.² Dat is een rijkelijk vage omschrijving, maar „inbedding“ zou hier niet de juiste aanduiding zijn, want het staat nog te bezien wat in wat is ingebed. Om dezelfde reden vermijd ik de termen „hoofdzin“ en „bijzin“.

Die syntactische verbondenheid wordt duidelijk als we de zinsbrokken contrasteren met ogenschijnlijk ook wat verdwaalde zinnen die echter syntactisch niet met de rest verbonden zijn. Vergelijk:

- Na haar tweet, **Geerdink heeft 25.000 volgers**, verspreidde het nieuws zich razendsnel en tot in de hoogste kringen.
- Die man, **hij is duidelijk communist**, bespreekt een hele hoop studentenopstanden uit de Europese geschiedenis.
- En er was Joseph, (...) die, **en dat was wel interessant**, nog mensen had gekend, die de première van deze komedie met eigen ogen hadden zien opvoeren.
- Of misschien kunnen je ouders (**ik zeg maar wat**) je dochter ophalen bij de peuterspeelzaal.

Hier wordt de omringende zin als het ware even stilgezet, om eerst een andere zin te lanceren, waarna de omringende zin verder wordt voortgezet alsof er geen onderbreking was. Zulke niet-verbonden zinnen noem ik intercalaties. Als we intercalaties vergelijken met zinsbrokken, zoals:

¹ Alle voorbeeldzinnen zijn ontleend aan eigen lectuur of gevonden op internet. Ik heb ervan afgezien van zin tot zin de bron te vermelden omdat het steeds om heel gangbare constructies gaat en een complete bronvermelding dit artikel nodeloos zou verzwaren.

² In mijn *Geschiedenis van de Nederlandse syntaxis* (Van der Horst 2008a, **-11.1) noem ik het verschijnsel van deze „zinsbrokken“ in de hoofdstukken over het bijwoord. Achteraf gezien vind ik dat moeilijk te verdedigen (behalve als men het bijwoord in navolging van H. Roose beschouwt als de restcategorie voor wat niet elders onder te brengen is). Immers, anders dan het prototypische bijwoord zijn de zinsbrokken wel degelijk door valentie met de rest van de zin verbonden.

- Ze zijn nogal hardnekkig, **blijkt**,

dan lijkt daarin *Ze zijn nogal hardnekkig* het subject te zijn van *blijkt*. Of althans: men zou dat toch zo kunnen zien. In:

- door het land aan het toeren (...) met zijn **naar het schijnt** dolkomische (...) show,

is de reeks *naar het schijnt* een bepaling bij *dolkomische* dan wel is *dolkomische* predicaatsnomen bij *schijnt*, of allebei. In:

- De „**maar-ik-ben-dood**“-wending laat kijkers achter met een beklemmend gevoel,

zou men *maar-ik-ben-dood* een soort van attributieve voorbepaling bij *wending* kunnen noemen. Hoe ook geanalyseerd (en die analyse is zeker niet eenvoudig), bij de zinsbrokken zijn er syntactische verbanden, terwijl die er bij de intercalaties niet zijn.

3 Positie van het finiete werkwoord

Een eerste vaststelling is dat we zinsbrokken hebben met Vf2-positie, met Vfn-positie en met Vf1-positie. Oftewel qua binnenbouw hebben sommige de woordvolgorde van een hoofdzin, andere hebben de woordvolgorde van een bijzin, en weer andere die van een imperatief- of vraagzin:

Vf2:

- en nu **hoor ik** heeft vrouw Mangel al geen enkelen dag in de week meer over;
- Er is iets aan het gebeuren in de katholieke kerk, **denk ik**;
- En niemand, **zeg je bij jezelf**, zou toch een man kunnen beïnvloeden of intimideren wiens hele manier van doen gezag uitstraalt;
- Ze zijn nogal hardnekkig, **blijkt**;
- en dat hij er daar in Brussel **ik weet niet wat** heeft uitgesleept;
- inzage in deze **wij mogen wel zeggen** uiterst belangwekkende correspondentie;
- De „**maar-ik-ben-dood**“-wending laat kijkers achter met een beklemmend gevoel.

Vfn:

- Ik ben toch wel in **wat je noemt** een impasse;
- door het land aan het toeren (...) met zijn **naar het schijnt** dolkomische (...) show.

Vf1:

- Van de horde die toen daarheen trok, zijn de meesten in grote moeilijkheden gekomen, armoe, drugverslaving, zelfmoord **noem maar op** en (...);
- zogenaamd om beter met je rekening te kunnen houden, **weet je wel**;
- dat u, door, **zal ik het zo noemen**, misleiding hebt geleefd;
- Stel, je woont ergens op een bovenhuis in, **laten we zeggen**, Rotterdam.

De positie van het finiete werkwoord binnen het zinsbrok is soms van belang voor de wijze waarop dat zinsbrok verbonden is met de omringende zin, zoals blijkt in de volgende paragraaf.

4 Verband tussen zinsbrok en omringende zin: vier types

Kijken we naar de wijze waarop het zinsbrok syntactisch verbonden is met de omringende zin, dan kunnen we verschillende subtypes onderscheiden. Daar onderscheiden we in de eerste plaats het type met Vf2 en inversie:

- (1a) – en nu **hoor ik** heeft vrouw Mangel al geen enkelen dag in de week meer over;
- Er is iets aan het gebeuren in de katholieke kerk, **denk ik**;
 - En niemand, **zeg je bij jezelf**, zou toch een man kunnen beïnvloeden of intimideren wiens hele manier van doen gezag uitstraalt;
 - Zij hebben vermoedelijk te maken met de forse stijging van aangiften van zakkenrollerij de afgelopen dagen, **liet de politie gisteren weten**.

In dit type staat het subject achter het finiete werkwoord, en als bij implicatie dienen we uit te zien naar een eerste zinsdeel, het zinsdeel dat vóór het werkwoord staat. Dat is in ons eerste voorbeeld het woordje *nu*, of waarschijnlijker: heel de rest. Heel de omringende zin krijgt als het ware de status van object bij *hoor ik*. En zo ook in de zin met *denk ik*, en die met *zeg je bij jezelf*. Of inderdaad de hele omringende zin object is, objectszin, bijzin, bij het gesuperordineerde *hoor ik*, staat nog te bezien. Ik denk eigenlijk van niet. Of toch niet eenduidig. Maar feit is dat de syntactische valentie van *hoor* (en *denk*, en *zeg*) de zaken wel zo voorstelt. Het is via het geïmpliceerde eerste zinsdeel dat deze zinsbrokken en de rest met elkaar verbonden zijn. Anders gezegd: syntactische valentie (transitief werkwoord) + woordvolgorde (Vf2) doen het werk.

Een variant van dit type is het geval waarin een Vf2-zinsbrok geen eigen subject heeft, en waar de „lege“ eerste positie als het ware vraagt om de invulling met een subject. Het eerste zinsdeel, of liever: heel de omringende zin kan nu geïnterpreteerd worden als subject:

- (1b) – Ze zijn nogal hardnekkig, **blijkt**;
 – Maar we zitten inderdaad op een goed spoor, **lijkt me**;
 – Hun proza was jong en wild, **was de beleving**, en zo was ook hun optreden;
 – Het Openbaar Ministerie kauwt nog op een veertigtal aangiften (...) en zal, **mag worden aangenomen**, pas tot strafvervolgning overgaan als de kans op een veroordeling reëel is.

Ook bij het type (1b) komt de verbinding tussen zinsbrok en omringende zin dus tot stand via de syntactische valentie van een werkwoord + zijn positie (Vf2). En ook hier, net als bij (1a) is de „logische“ relatie tussen zinsbrok en omringende zin, verre van duidelijk. De positie van het werkwoord lijkt te suggereren dat de omringende zin als subject moet opgevat worden, maar functioneel lijkt het zinsbrok veeleer van ondergeschikte aard.

Een tweede hoofdtype bestaat uit een grote groep zinsbrokken waar de link met de rest van de zin tot stand komt doordat, zo zou men kunnen zeggen, die twee een zinsdeel delen. Ik bedoel: er is dan een zinsdeel dat geacht kan worden tot het zinsbrok te behoren maar dat tevens zinsdeel is van de omringende zin. Ook hier vallen twee subtypes te onderscheiden. In de eerste plaats

- (2a) – door het land aan het toeren (...) met zijn **naar het schijnt** dolkomische (...) show;
 – Ik ben toch wel in **wat je noemt** een impasse.

In het eerste voorbeeld kan men *dolkomisch* beschouwen als predicaatsnomen bij *schijnt* (en daarmee is het onderdeel is van het zinsbrok), maar evengoed of tegelijkertijd kan of moet men *dolkomisch* zien als voorbepaling bij het woord *show* dat ontegensprekelijk onderdeel is van de omringende zin. Het syntactisch verband komt hier dus tot stand door middel van een gedeeld element, een woord of zinsdeel dat ze gemeenschappelijk hebben. In het tweede voorbeeld is *impasse* enerzijds te zien als resultatieve werkwoordsbepaling (bepaling van gesteldheid) bij *noemen* (*ik noem dat een impasse*), terwijl het anderzijds de inhoud uitmaakt van een voorzetselgroep van de omringende zin: *in een impasse*. Zo zijn er eigenlijk nogal veel.

Het gemeenschappelijke element staat er overigens lang niet altijd zo letterlijk of zo expliciet, maar ik meen dat van vergelijkbare orde toch ook gevallen zijn als:

- (2b) – alsof **weet ik veel wie** achter haar aanzat (*iemand, die, hij*);
 – (iemand) die al **ik weet niet wat** heeft doorstaan in zijn leven (*wat, of: iets, of: veel*);
 – Maar als hij hier werkelijk achter zit, is hij verantwoordelijk voor de dood van een aantal Europese medische hulpverleners en **weet ik hoeveel** vluchtelingen (*veel*);
 – (ze) konden, toen ze de staat van mijn kleren zagen, niet nalaten **je weet wel wat voor** soort opmerkingen mijn richting in te roepen (*zulke*);

- en hetzelfde ogenblik stelde hij u voor om **maakt niet uit waarheen** te gaan;
- Mensen met **kan-me-niet-schelen-welke** handicap zijn niet meer of minder kwetsbaar dan anderen;
- Dan zijn ze van Cardinal II af. Wegens opruiing, wegens **weet ik veel**, terwijl ik alleen maar opkom voor mijn land;
- NCRV is zo vrijzinnig als **ik-weet-niet-wat**;
- Iedere job als weekendist, van cleaning tot **ik weet niet wat** heeft iets speciaals en je bent dicht bij wat je fascineert, vliegtuigen;
- Groen paardenvlees is ook niet bevorderlijk, na vele jaren zwetsen over labels in oren en **ik weet niet wat** heeft de voedsel en waren autoriteit nog niets voor elkaar.

Misschien is er een onderscheid te maken tussen een „dubbel gebruikt element“ dat lexicaal „vrij“ is (*in wat je noemt een impasse*) en andere waar het dubbel gebruikte element min of meer vast ligt (*ik weet niet wat*). Verder stel ik vast dat in tegenstelling tot de types (1a) en (1b), waar het zinsbrok altijd een Vf2-positie heeft, type (2) gevarieerder is en ook Vfn te zien geeft. Of moet de groep verder uitgesplitst worden?

Helemaal anders is de wijze waarop het verband tussen zinsbrok en omringende zin tot stand komt in zinnen als:

- (3a) – De „**maar-ik-ben-dood**“-wending laat kijkers achter met een beklemmend gevoel;
- De triomfantelijke „**kijk mij nu eens in deze ruwe buurt zitten**“-houding zie je bijvoorbeeld rond brunchtijd in de overdekte markt bij Electric Avenue in Brixton, in het zuiden van Londen;
 - achter die zgn. lucide, Cartesiaanse, geometrische of **hoe-ze-dat-ook-noemen** geest.
- (3b) – Julien gaf hem daarbij z'n superieure glimlach van **ga-dat-maar-eens-controlleren met-je-vierkante- hoofd, dat-nooit-iets-anders-heeft-gehoord-dan-Vive-la-France**;

In de eerste drie voorbeelden is het zinsbrok duidelijk bepaling bij een substantief. En dat valt mede af te leiden uit de positie juist vóór dat substantief. Mede, want verder helpt natuurlijk ook de semantiek. De logische relatie is daarmee duidelijk: het zinsbrok in vet is duidelijk gesubordineerd aan een hoger element, het is daar een bepaling bij, namelijk bij een woord uit de hoofdzin.

In (3b) hebben we een zinsbrok dat de inhoud vormt van een voorzetselconstituent. Ook hier is de positie, dunkt me, behulpzaam bij de interpretatie. En ook hier lijkt de logische relatie tussen de stukken duidelijk. Let op de diverse posities van het finiete werkwoord: 1x Vf2, 2x Vf1 en 1x Vfn.

De volgende opmerking is hier nog op haar plaats. De meeste zinsbrokken sub (1) en (2) zijn min of meer vast. Ze zijn er weliswaar met een keur van werkwoorden, maar er is duidelijk ook een zekere specialisatie en grammaticalisatie. Ze kunnen

niet zomaar met gelijk welk werkwoord. De types (3a) en (3b) daarentegen zijn, naar het zich laat aanzien, qua zinsinhoud en woordkeus totaal vrij. Het staat dus nog te bezien of vastheid in dit domein een essentieel kenmerk is; of andersom: of de types (3a) en (3b) tot de vaste verbindingen gerekend mogen worden.

Tenslotte is er de mogelijkheid dat het zinsbrok helemaal buiten de zinsstructuur staat (?), en daar een zelfstandige „zin“ is:

- (4) – Ik zou een poging hebben gewaagd degene te zijn die al die verschillende groepen bij elkaar brengt, **wie weet**;
 – Mogelijk door de een of andere vulkanische uitbarsting, of door het plotseling smelten van gletsjers, **weet ik veel**.

Strikt genomen valt dit vierde type buiten de criteria van mijn verzameling. Maar ik vermeld het hier toch omdat dezelfde brokken soms ook wel met „dubbele functie“ *in* de omringende zin zitten (*met weet ik veel wat voor smoesjes*).

5 Bespreking

Men kan zich nu met recht de vraag stellen of de hier genoemde types, of toch althans (1) t/m (3), voldoende grammaticale overeenkomst hebben om ze samen te nemen en als één grammaticale categorie te beschouwen. En een andere vraag is hoe dit geheel of onderdelen ervan zich verhoudt tot de vaste verbindingen zoals in Van der Horst (2013) aan de orde gesteld. Zijn zinsbrokken vaste verbindingen? Ik heb noch op de eerste, noch op de tweede vraag een stellig antwoord, maar wil ze toch allebei overwegen.

Er bestaat inmiddels een niet onaanzienlijke vakliteratuur over dit soort fenomenen. Men spreekt daarbij, in navolging van Lakoff (1974) wel van „syntactische amalgamen“, of ook wel van „grafts“, welk Engels woord zich laat vertalen met „enten“ ofwel met: „getransplanteerde lichaamsdelen“. Geen van beide termen lijkt me ideaal, en dat geeft me de vrijheid om tot nader order mijn benaming „zinsbrokken“ te gebruiken.

De Smet & vdVelde (2013) definiëren syntactische amalgamen als:

„In syntactic amalgams a particular string that is shared by two constructions is exploited to combine them, in such a way that one of the constructions functions as a modifier of the other“ (De Smet & vdVelde 2013, 534).

Daarmee lijken zij in de eerste plaats mijn type (2) op het oog te hebben. Maar zoals al bleek bij de voorgaande bespreking van type (2b), is die omschrijving op veel sterk overeenkomende gevallen niet van toepassing omdat die de bedoelde

„particular string“ niet bevatten en er enkel via een logisch of semantisch of pragmatisch geïntendeerde entiteit gesproken kan worden van dubbel gebruik.³

Die moeilijkheid doet zich niet voor bij de omschrijving van amalgame van Lakoff uit 1974 (die ook de term lanceerde) (afgezien van zijn nogal specifieke terminologie van de generatieve semantiek):

„a sentence which has within it chunks of lexical material that do not correspond to anything in the logical structure of the sentence“ (Lakoff 1974, 25);

en:

„The general idea is that in any context C the logical structure of the sentence to be copied in must conversationally entail the logical structure of the sentence into which it is copied“ (Lakoff 1974, 26).

In deze „definitie“ van Lakoff wordt niet gesproken over een „string that is shared by two constructions“, maar van „must conversationally entail the logical structure of the sentence into which it is copied“: het zinsbrok brengt met zich mee, of vooronderstelt, niet enig concreet zinsdeel („string“) maar de logische structuur van de omvattende zin. Zeg: de semantiek ervan. Vergelijk:

- Stel, je woont ergens op een bovenhuis in, **laten we zeggen**, Rotterdam;
- >> Laten we zeggen dat je ergens op een bovenhuis in Rotterdam woont.
- door het land aan het toeren (...) met zijn **naar het schijnt** dolkomische (...) show;
- >> Het schijnt dat hij door het land aan het toeren is met een dolkomische show.

Lakoff's omschrijving omvat meteen ook mijn type (1a) en (1b):

- Er is iets aan het gebeuren in de katholieke kerk, **denk ik**;
- >> Ik denk dat er iets aan het gebeuren is in de katholieke kerk.
- Ze zijn nogal hardnekkig, **blijkt**;
- >> Het blijkt dat ze nogal hardnekkig zijn.

³ Verder zou ik sommige van de voorbeelden van De Smet en vdVelde (2013) eerder onder type 4 rubriceren dan onder 2, zoals (hun nummer 11): *Wie weet, blijkt vandaag of morgen, dat zij bij de vlucht behulpzaam is geweest*. Een ander afgrenzingsprobleem doet zich voor bij gevallen als *a big enough house*, waarin De Smet & vdVelde (2013, 534) ook een dubbel gebruikte string menen te zien (*a big house + big enough*). Indien men dit geval beschouwt als een amalgaam, dan is *a very big house* ook een amalgaam (*a big house + very big*), waarmee het concept amalgaam wel heel erg ver opgerekt wordt.

Nadeel van deze benadering is dan weer dat de semantiek van de herschreven zin enkel in zeer globale termen overeenkomt met de zin waarvan men vertrekt; feitelijk is er aanzienlijk betekenisverschil.

Men zou natuurlijk kunnen denken dat type 1 „niets anders“ is dan „gewoon“ inbedding van een objectszin of subjectszin. Waar ligt de grens? Misschien is de grens inderdaad vaag, tussen aan de ene kant zinnen met directe en indirecte rede, en anderzijds de hier bedoelde zinsbrokken. Er zullen wel grensgevallen zijn, en allicht is het een uit het ander ontstaan. Maar dat neemt niet weg dat in prototypische gevallen het zinsbrok anders opereert dan in „gewone“ directe en indirecte rede en met object- of subjectzinnen. Dat moge al blijken uit het voorbeeld, waar in het normale gebruik een „voorlopig subject“ vereist wordt en een bijzinsstructuur (*Het blijkt dat ...*) terwijl dat bij het zinsbrok kennelijk niet zo is.

De moeilijkheid voor de analyse bij type 1 zit ‘m onder andere hierin dat het zinsbrok „logisch“ bezien gesuperordineerd lijkt te zijn, en heel de rest aan zich ondergeschikt maakt, of toch de zaken zo lijkt voor te stellen, terwijl functioneel de rollen precies andersom zijn, en het zinsbrok de rol vervult van subjectiviteitsbepaling bij de gehele zin. Er komt iets uit de lucht vallen met de pretentie van hogere rang, maar feitelijk speelt het een ondergeschikte rol. Hier wordt het klassieke onderscheid van hoofd- en bijzin helemaal door de war gegooid!

Men zou de zinnen van type 1 overigens ook wel kunnen bezien als gevallen van „dubbel gebruik“. Immers in bijvoorbeeld:

- Ze zijn nogal hardnekkig, **blijkt**;

is de „string“ *Ze zijn nogal hardnekkig* tegelijkertijd zelfstandige zin en subjectzin bij *blijkt*. Het verschil tussen type 1 en type 2 is dan dat in type 2 het dubbele gebruik zich afspeelt op zinsdeelniveau (nominale groep, voorzetselgroep), terwijl bij type 1 het dubbele gebruik de gehele zin betreft.

Het moeilijkst in te passen in een overkoepelende definitie lijken me de gevallen die ik hierboven type 3 genoemd heb. Misschien moeten we ze er gewoon buiten houden. Anderzijds: ook hier hebben te maken met een soort van vervloeiing van het traditionele onderscheid tussen hoofdzin en bijzin. Of tussen zin en zinsdeel. Ik ben alleszins niet meteen overtuigd dat ze er *niet* bij horen, maar erken graag hun enigszins aparte statuut.

Al met al meen ik dat noch de „dubbele binding“ (ofschoon vaak aanwezig), noch de lexicale vastheid (ofschoon vaak toch in aanzienlijke mate aanwezig) een absoluut onderscheidend kenmerk is van de zinsbrokken. Wel zijn het, à la Wittgenstein, allicht „familietrekken“.

Wat als gemeenschappelijk kenmerk van de zinsbrokken overeind blijft, is de aanwezigheid van een finiet werkwoord.⁴ In de voorbeelden uit de vakliteratuur

⁴ Lakoff spreekt zich er niet expliciet over uit, maar gezien zijn nadruk op de „logische struc-

lijkt dat ook een constante (afgezien van een excursie naar *a big enough house*; zie noot 2). Of anders gezegd: die opmerkelijke vervloeiing tussen hoofdzin en bijzin. Of zo men wil: tussen zin en zinsdeel. Dubbel gebruik en lexicale vastheid zijn weliswaar veel voorkomende trekken, maar geen van beide onmisbaar. Wel weer overal aanwezig, en De Smet & vdVelde (2013) wijzen daar ook terecht op, is dat zinsbrokken de zin veelal iets subjectiefs geven.⁵

De belangrijkste opmerking van De Smet & vdVelde lijkt me echter de volgende:

„... their original syntax continues to constrain their use. As such, amalgams get caught between their original syntax, which remains transparent, and their new function, which suggests a new syntactic status“ (De Smet & vdVelde 2013, 534).

Dat lijkt me goed gezien. De amalgamen worden geen woorden. Ik voeg eraan toe dat dat ook geldt voor bijna alle „vaste verbindingen“ zoals die ter sprake komen in Van der Horst (2013). Ze versmelten niet tot woord, „their original syntax (...) remains transparent“. Ook al hebben ze als vaste verbinding, als groep, duidelijk een eigen semantiek en daarmee een „new syntactic status“.

6 Diachronie

Naar de diachronie van zinsbrokken is, voorzover mij bekend, nog nauwelijks onderzoek gedaan. Ook is er op dit onderdeel nog nauwelijks enig taalvergelijkend onderzoek verricht tussen de diverse Europese talen. Wat we weten is informele kennis van een handvol hedendaagse talen, en enkele verspreide uitspraken over de geschiedenis.

Toch, als de eerste aanwijzingen niet bedriegen, zijn de zinsbrokken bijna allemaal betrekkelijk recent. Ze zijn het product van de jongste honderd of tweehonderd jaar. Met de ervaring van vdHorst (2008a) valt al het vermoeden uit te spreken dat de allereerste zinsbrokken opduiken in de periode van de 16de t/m 18 de eeuw (vdHorst 2008a, 977 en 1534–1535; vgl. ook vdVelde 2009, 318 e.v.), om vervolgens in de 19de eeuw frequenter te worden en in de 20ste eeuw een uitbundige groei te vertonen.

tuur“ van het een en het ander, denkt ook hij feitelijk exclusief of toch minstens vooral aan Vf-verbindingen.

⁵ De Smet & vdVelde (2013, 534): “Syntactic amalgams typically serve a subjective function and have been recruited for this purpose”.

De volgorde van verschijnen is zodanig dat „vroege zinsbrokken“ zonder uitzondering van type 1 zijn; type 2 verschijnt feitelijk pas vanaf de 19de eeuw.⁶

Als dat allemaal klopt, sluit de gang van zaken helemaal aan bij het algemenere patroon van *Taal op drift* (vdHorst 2013): clusters, „chunks“, verbindingen in allerlei gradaties van vastheid, jong (linguïstisch gezien jong), voorkomende in een grote groep Europese talen, toenemend in aantal, toenemend in vastheid.

Voor verdergaande uitspraken zal gewacht moeten worden op nog te verrichten diachronisch en taalvergelijkend onderzoek. Het onderzoek naar zinsbrokken staat nog in de kinderschoenen.

7 Iets over verklaringen

Ook al is er met betrekking tot de zinsbrokken nog veel onbekend of erg onzeker, toch rijst nu al de vraag: waar komen die zinsbrokken vandaan? Wat zit daarachter? Hoezo zinsbrokken? Is er een oorzaak voor aan te wijzen, of zijn er omstandigheden te noemen die hun opkomst verduidelijken? Allicht is een „verklaring“ te veel gevraagd, maar je zou toch een klein beetje willen weten hoe of wat. Ik meen dat dit een voor de hand liggende vraag is, ook al zijn er wel linguïsten die zulke vragen nooit stellen. Ik echter meen dat het stellen van de vraag, en het overwegen ervan, altijd legitiem is. Dus: vanwaar die zinsbrokken?

Grammaticalisatie is natuurlijk niet het antwoord. Grammaticalisatie is een procédé, het is de manier waarop iets gebeurt, en niet een oorzaak of motief.

Hebben we de zinsbrokken te danken aan een chronische behoefte aan subjectieve elementen? Subjectieve elementen devalueren gemakkelijk, en dan is er behoefte aan andere en nieuwe subjectieve elementen. Daar zit wat in. Maar niet genoeg. De vraag naar subjectieve elementen is misschien van alle tijden (of liever gezegd: vanaf dat er menselijke taal bestaat), maar de zinsbrokken zijn dat duidelijk niet. Dus blijft de vraag: waarom in de jongste paar eeuwen juist zinsbrokken?

Er zijn misschien zeer vroege voorbeelden te noemen. Denk aan *misschien* (< *mach scien*) en *tenzij* (< *het en zij*). Het valt niet uit te sluiten dat zij hun bestaan begonnen zijn als zinsbrok, ofschoon hun ontstaansgeschiedenis dan eerst nog wel eens grondig onderzocht mag worden. Maar zelfs als komt vast te staan dat *misschien* en *tenzij* ook zinsbrokken zijn of waren: wat is dit tweetal op circa duizend jaar tegenover de honderden van de jongste twee eeuwen? Kennelijk is er toch iets veranderd, iets nieuws opgedoemd, of iets ouds in een totaal nieuwe frequentie terechtgekomen. Ik meen dat dat om een verklaring

⁶ Over de opkomst van type 3 zou ik nog niets durven zeggen. Ik vermoed dat het evenals 2 jong is, mogelijk zelfs jonger dan 2, maar meer dan een vermoeden is dit niet.

of toch om enige uitleg vraagt, en dat de verschijnselen niet afgedaan kunnen worden met de dooddoener dat zoiets vroeger ook al voorkwam. Dat is namelijk gewoon niet waar.

De natuurwetenschappen hebben er sinds de 18de en 19de eeuw baat bij, dat men daar het *uniformitarian principle* huldigt. Dat principe houdt in dat de geschiedenis van de aarde beschreven en verklaard kan en moet worden met dezelfde krachten en factoren als die we in het heden waarnemen. Het principe had, en heeft, onder andere de verdienste dat het in de wetenschap een scheppende god buiten de deur houdt. Factoren en krachten van het heden zijn dezelfde als die van alle tijden. In de termen van de Engelse Wikipedia:

„Uniformitarianism is the scientific observation that the same natural laws and processes that operate in the universe now have always operated in the universe in the past and apply everywhere in the universe“.

Afgezien van die *observation* (want het is natuurlijk geen *observation* doch een spelregel, of een hypothese), is dit verder een adequate omschrijving.

Men kan zich afvragen: moeten we in de taalgeschiedenis ook uitgaan van het *uniformitarian principle*? De vraag is, voorzover ik weet, niet vaak aan de orde geweest. Me dunkt dat heel wat linguïsten, vooral zij die veel ophebben met universalialia, in feite maar veelal onuitgesproken, het uniformitarianisme aanhangen.

Ik geloof dat dit niet juist is. In de taalgeschiedenis heeft, mijns inziens, het *uniformitarian principle* geen plaats. Merk op dat de Engelse Wikipedia spreekt van „natural laws“, natuurwetten. Taal-universalialia zijn stellig geen natuurwetten, ze bestaan evolutionair hooguit enkele miljoenen jaren.

Het komt mij voor dat in zaken die nauw gerelateerd zijn aan de cultuurgeschiedenis en sociale geschiedenis (taal, geschiedenis, historische psychologie, kunst, historische sociologie, etc.) het *uniformitarian principle* niet bruikbaar is. Sterker nog: ik denk dat een naïef overnemen van dit principe der natuurwetenschappen ertoe leidt dat de huidige en actuele situatie, ten onrechte, gezien gaat worden als de normale, de natuurlijke, de universele situatie.

Concreet denk ik dat er in de taalgeschiedenis vandaag de dag krachten werkzaam kunnen zijn die er vroeger nooit geweest zijn. En omgekeerd, dat er in het verleden factoren werkzaam waren, waarvan nu niets meer over is.

Een voorbeeld om de gedachten te bepalen, is de verschriftelijking van de samenleving. Ooit was dat een volledig nieuw fenomeen, nooit eerder werkzaam geweest in de taalgeschiedenis, maar wel iets dat diepe voren trekt in de taalrealiteit. Kortom: anders dan in de geologie en dergelijke wetenschappen, kunnen in de cultuur-gerelateerde domeinen zich wel degelijk compleet nieuwe krachten aandienen.

En als we met lange-termijnverschijnselen bezig zijn, is hun opduiken, respectievelijk verzinken, zelfs waarschijnlijk te noemen. Factoren dus die uniek

zijn, efemeer, tijdgebonden, of gebonden aan een bepaald gebied of een bepaalde taal.

Hiermee wil overigens niet gezegd zijn dat heel de taalgeschiedenis door zulke factoren bepaald wordt. Niet alle werkzame krachten zijn van kortstondige of toch van voorbijgaande aard. Aannemelijker is dat onder de zeer vele factoren die de taalgeschiedenis vormgeven, er sommige zijn die van alle tijden zijn (nauwkeuriger gezegd: van al zolang er menselijke taal is), en andere die minder duurzaam zijn.

Inderdaad is „van alle tijden“ hier maar betrekkelijk. Het is hooguit enkele miljoenen jaren, misschien zelfs nog korter. Wat altijd nog een lange tijd is. Hier valt te denken aan algemeen menselijke cognitieve eigenschappen, die natuurlijk in hoge mate medebepalend zijn voor taal, en dus ook voor taalverandering. Natuurwetten zijn het niet, het *uniformitarian principle* komt zelfs niet in de buurt; maar de menselijke psychologische gesteldheid is toch, naar we aannemen, relatief constant. En daarmee is dan ook een al even relatief constant kader gegeven voor taalverandering.

Als ik stel dat bij taalgeschiedenis en andere cultuur-gerelateerde domeinen het *uniformitarian principle* niet houdbaar is, dan is dat geen ontkenning van de rol van de nog altijd behoorlijk constante menselijke psychologie als exclusief referentiekader. Maar wel een pleidooi om *ook* rekening te houden met minder duurzame factoren, met unieke fenomenen en efemere verschijnselen in de cultuurgeschiedenis. Type: verschriftelijking. Naast elkaar, want de geschiedenis is nooit eenvoudig. *Naast* elkaar zijn er in mijn optiek in de taalgeschiedenis krachten en factoren werkzaam waarvan sommige al miljoenen jaren van kracht zijn, en andere misschien pas honderd jaar, of enkel maar in de late Middeleeuwen en vroege Renaissance.

Met deze stellingname kom ik aan een heikel punt. Namelijk bij de onderliggende vraag: hoe ver kan taalverandering gaan? Wat zijn de uiterste grenzen van hoe ver taalverandering kan gaan? Zijn er uiterste grenzen?

Ik citeer enkele zinnen *Taal op drift* (Van der Horst 2013):

„Ik denk dat dit een cruciale vraag is in de twintigste eeuwse taalkunde. Hoe ver kan grammaticale verandering gaan? Kan het alle kanten uit gaan, in alle richtingen en in principe ongelimiteerd? Is de horizon net zo wijd als de menselijke geest? En als dat zo is, is het iets om bang voor te zijn?“ (blz. 473).

„Ik denk dat je in ieder geval kunt vaststellen dat de twintigste-eeuwse taalwetenschap alles op alles heeft gezet om grammaticale veranderingen voor te stellen als nogal beperkt. Waarom ze dat deed, is minder evident. (...) Maar een feit is dat met name in de tweede helft van de twintigste eeuw de heersende gedachte in *mainstream* linguïstiek steeds geweest is dat alle talen van de wereld varianten zijn op een zeer beperkte universal grammar, een aangeboren taal-

vermogen, en dat taalveranderingen, met name grammaticale veranderingen, strikt binnen dat kader blijven. Oftewel: dat ze heel beperkt zijn, en slechts oppervlakkig van aard.“ (blz. 473–474).

„Dezelfde boodschap lijkt aanwezig in recenter en niet-generatief taalkundig werk, met name in functioneel en cognitief kader. Zo zijn bijvoorbeeld processen van grammaticalisatie weliswaar uniek en onomkeerbaar, maar ze leiden niet tot iets echt nieuws; in wezen zijn ze iedere keer opnieuw een herhaling van zetten; *l’histoire se répète*.“ (blz. 474).

Ik geloof echter steeds minder in die beperkingen op taalverandering. Taalveranderingen zijn, in mijn ogen:

„waarschijnlijk net zo divers en ongelimiteerd (...) als de samenleving divers en ongelimiteerd kan zijn (...). (Ik meen) dat taalverandering geen cirkelbewegingen maakt, niet een pendelbeweging is, (zelfs) geen kriskas binnen enge grenzen, maar dat zij een pad bewandelt, onomkeerbaar, recht of kronkelend, maar in ieder geval: met onbekende bestemming. Geen rondreis, maar eerder een soort emigreren.“ (475).

Het ligt nu voor de hand als we in de taalgeschiedenis verschijnselen zien die geheel nieuw van aard zijn en nooit eerder gezien, dat we dan onwillekeurig eerst eens gaan kijken bij mogelijke nieuwe oorzaken. Voorlopig toont de opkomst en de bloei van de zinsbrokken zich als iets nieuws. Als dat klopt, valt er voor de verklaring niet veel te verwachten van factoren die al een miljoen jaar van kracht zijn. Ook de factoren die verantwoordelijk zijn voor de zinsbrokken zullen waarschijnlijk betrekkelijk jong zijn.

8 Een denkoefening

Valt er iets te zeggen over factoren die mogelijkwerwijs een rol spelen bij de opkomst en het succes van zinsbrokken?

Voor de goede orde moet onderstreept worden dat ik hier geen poging doe een verklaring te presenteren. In de eerste plaats wegens mijn algemene twijfel aan de mogelijkheid van verklaren (zie Van der Horst 2013, 434-475); in de tweede plaats omdat we ook voor het aandragen van relevante factoren vooralsnog veel te weinig weten over de aard en de diachronie van de zinsbrokken.

Toch kan de denkoefening wellicht nuttig zijn om te overwegen welk soort van factoren in aanmerking komt om te onderzoeken. Valt daar iets over te zeggen? Kan er althans een voorbeeld gegeven worden, om een idee te krijgen in welke richting men zou kunnen denken?

Twee terreinen dienen zich mijns inziens aan die in dit verband onderzoek verdienen, aangezien het plausibel is dat zij relevant zijn voor ons thema; twee terreinen die elkaar overigens volstrekt niet uitsluiten maar mijns inziens veel-er aanvullen. Het eerste, het meest omvattende, is het kader zoals uiteengezet in Van der Horst (2013): voorzover de zinsbrokken zich aansluiten bij de daar besproken vaste verbindingen, en ze doen dat in aanzienlijke mate, valt aan te nemen dat ook het daar uitgewerkte diachronische kader erop van toepassing is. Ik zal dat hier niet opnieuw uiteenzetten en verwijs naar Van der Horst (2013).

Maar de zinsbrokken hebben ook iets specifiek. In het voorgaande is al even de verschriftelijking van de samenleving ter sprake gekomen. In West-Europa is dat een proces dat begint in de vroege Renaissance, en waarvan de doorwerking zich feitelijk uitstrekt tot in de 19de en 20ste eeuw. Onder de vele manifestaties van dit proces zijn zeker ook te rekenen de grote effecten voor met name de samengestelde zin. Onderschikking gedijt in schrijftaal veel beter dan in gesproken taal. De schrijftaal heeft een aanzienlijk uitgebouwd en complexer systeem van onderschikking dan spreektaal, waar de bijzin eigenlijk maar beperkt figureert. Naarmate de samenleving „schrijftaliger“ werd, werd haar grammatica van onderschikking meer uitgebouwd. Zo is bijvoorbeeld de voorraad onderschikkende voegwoorden sinds de samenleving een schrijvende samenleving is geworden, een veelvoud van wat in de Middeleeuwen voorhanden was.

In West-Europa verliep dit proces van verschriftelijking min of meer gelijktijdig met de opkomst en voortgang van de Renaissance. Daardoor kwam er meteen ook een tamelijk exclusieve gerichtheid op geschreven taal, en op standaardisering van die geschreven taal. En die standaardisering behelste onder andere een scherp onderscheid tussen hoofd- en bijzinnen. Scherper dan in de gesproken taal gangbaar, waar onderschikking niet alleen schaarser is, maar ook minder scherp afgelijnd. Lees een middeleeuwse auteur als Maerlant, en op iedere bladzijde is zichtbaar dat hij zelf nauwelijks weet of hij aan een hoofdzin bezig is of aan een bijzin. In de verschriftelijkte Renaissance-samenleving daarentegen, en in de standaardtaal, zien we een complex, rigide, deels haast onnatuurlijk systeem van onderschikking. Met als hoogtepunt, of dieptepunt, de „volzin“ van de 18de en de 19de eeuw. Dit alles is in taalgeschiedenissen al dikwijls opgemerkt en uiteengezet.

Wat nu de jongste tijd betreft, de periode dus van de opkomst der zinsbrokken, zijn de ontwikkelingen vooralsnog minder duidelijk. Wel zijn er sterke aanwijzingen dat veel aspecten van de taalcultuur van de Renaissance in de jongste anderhalve eeuw grote veranderingen ondergaan (Van der Horst 2008b). Ik geloof niet dat de verschriftelijking van de samenleving zal teruggedraaid worden, maar ik denk wel dat ze in iets geheel anders zal uitmonden. *Ontschriftelijking* van de taalgemeenschap is wellicht de beste aanduiding. De klassieke verschriftelijking, zoals we die vanaf de vroege Renaissance kennen,

lijkt af te lopen. Evenals de bijbehorende standaardtaal. Dat is niet toe te schrijven aan de computer en de digitalisering, want die zijn zelf weinig anders dan manifestaties van hetgeen er gebeurt. De cruciale omslag van geschreven taal naar gesproken taal heeft trouwens al honderdvijftig jaar eerder plaatsgevonden, ergens tussen 1860 en 1875.

Wie dit alles bedenkt, is niet verbaasd om te zien dat juist onderschikking, het onderscheid tussen hoofd- en bijzinnen, onder druk komt te staan. Het in gesproken taal mondjesmaat aanwezige, maar in geschreven taal sterk uitgebouwde, ja door de standaardtaal zelfs tot extreme proporties opgeblazen systeem van onderschikking, moet anno nu wel instorten. Het zou eerder raar zijn als het niet gebeurde.

Wel, kan het zijn dat het dit is wat de zinsbrokken (ook) laten zien, waar de grens tussen hoofd- en bijzin roekeloos overschreden wordt, ja, met voeten getreden? De zinsbrokken immers tarten alles wat in vierhonderd jaar standaardtaalgrammatica's, d.i. schrijftaalgrammatica's opgebouwd werd. Dan is het ook geen wonder dat onze grammatica's er voorlopig nog niet goed mee overweg kunnen.

9 Conclusie

Het is duidelijk dat de analyse van wat hier „zinsbrokken“ genoemd worden, voorlopig nog in de kinderschoenen staat. Dat is bij een betrekkelijk „jong“ verschijnsel, i.e. globaal iets van de jongste twee eeuwen, niet verwonderlijk. Verschillende types laten zich onderscheiden, waarbij het nog maar de vraag is of zij samen tot één en dezelfde grammaticale categorie gerekend kunnen worden. Vaak vertonen deze constructies met een finiet werkwoord een vaste woordinhoud (maar niet alle types hebben dat); in veel gevallen is er sprake van een „dubbel gebruikt“ element (maar niet bij allemaal; of toch minstens niet bij allemaal even duidelijk); dikwijls gaat het om een „omkering“ waarbij een strikt formeel gesuperordineerde constructie functioneert als een ondergeschikt element, terwijl ook bij de meeste vaste constructies toch de syntaxis van het finiete werkwoord behouden lijkt te blijven. Ook in andere Europese talen doen zulke zinsbrokken zich voor, en ook daar lijkt het om een „jong“ verschijnsel te gaan. Het zou de taalwetenschap sieren als zij bij het noodzakelijke onderzoek naar de zinsbrokken de vraag naar de oorzaak, de achtergrond of de omstandigheden van hun opkomst niet uit de weg zou gaan.

Literatuur

- DE SMET, Hendrik & VAN DE VELDE, Freek (2013): “Serving two masters; form-function friction in syntactic amalgams”, *Studies in Language* 37, 534–565.
- LAKOFF, George (1974): “Syntactic amalgams”, in: Eric SCHILLER, Barbara NEED, Douglas VARLEY & William H. EILFORT (eds.), *The best of CLS: a selection of out-of-print papers from 1968 to 1975*, Chicago 1988, 25–45.
- VAN DER HORST, Joop (2008a): J.M. VAN DER HORST, *Geschiedenis van de Nederlandse Syntaxis*, Leuven.
- van der Horst, Joop (2008b): J.M. VAN DER HORST, *Het einde van de standaardtaal; een wisseling van Europese taalcultuur*, Amsterdam.
- VAN DER HORST, Joop (2013): J.M. VAN DER HORST, *Taal op drift; lange-termijnontwikkelingen in taal en samenleving*, Amsterdam.
- VAN DER HORST, Joop & VAN DER HORST, Kees (1999): Joop VAN DER HORST & Kees VAN DER HORST, *Geschiedenis van het Nederlands in de twintigste eeuw*, Den Haag/Antwerpen.
- VAN DE VELDE, Freek (2009): Freek VAN DE VELDE, *De nominale constituent; structuur en geschiedenis*, Leuven 2009 (= de handelseditie van het proefschrift van 2007).

Prof. dr. Joop van der Horst
Faculteit Letteren
Blijde-Inkomststraat 21 – bus 3308
3000 Leuven
joop.vanderhorst@arts.kuleuven.be